

AS PAISAXES IDENTITARIAS NA LITERATURA DE MANUEL MARÍA

Xosé Lois García

Resumo: Neste traballo analízanse varios elementos das paisaxes que están presentes na obra literaria de Manuel María, que se inscribe no contexto da tradición poética galega desde os trobadores medievais. Esas paisaxes que a finais do século XIX transcenderon na poesía de Rosalía de Castro, no seu libro *En las Orillas del Sar*, e na novela *La Madre Naturaleza* de Emilia Pardo Bazán. E máis tarde *O Bosque Animado* de Wenceslao Fernández Flórez. Na década de 1950 apareceron os primeiros libros poéticos de Manuel María que naturalizan as paisaxes máis íntimas coas que se relaciona o poeta de Outeiro de Rei. Neste estudo sobre as paisaxes na poesía de Manuel María poñemos énfase ao panteísmo, como resultado das observacións e diálogos de silencio que mantén cos diversos espazos paisaxísticos. Outro dos elementos vitais que se analiza deste traballo é a casa, como centro de convivencia, relato de vida común que se converte na primeira nación para Manuel María. No que se recollen varias expresións e matices de espazos paisaxísticos moi ben definidos sobre a Terra Chá e a Ribeira Sacra. Paisaxe, cultura e tradición son elementos esenciais no pensamento de labregancia de Manuel María, na súa máis ampla dimensión.

Abstract: In this paper, several elements from the landscapes present in Manuel María's literary work are analyzed. This work falls within the context of Galician poetic tradition ever since medieval troubadours. They are the same landscapes that have transcended in Rosalía de Castro's poetry since the late 19th century, in her book *En las Orillas del Sar*, in the novel *La Madre Naturaleza* by Emilia Pardo Bazán, and later in *El bosque animado* by Wenceslao Fernández Flórez. In the 1950s came the publication of the first poetry books by Manuel María that naturalize the more intimate landscapes which the poet from Outeiro de Rei is related to. In this study about landscape in Manuel María's poetry, the focus is placed on pantheism as a result of the observation and the silent dialogues he holds with the different landscapes. Another of the crucial elements analyzed in this work is the house as a center of cohabitation, the story of a life in common that becomes Manuel María's first nation and where several expressions and some very well defined scenic nuances about Terra Chá and Ribeira Sacra are found. Landscape, culture and tradition are essential elements in Manuel María's rural thought in its broadest dimension.

Palabras chave: Manuel María, paisaxe, *Terra Chá*, casa, Ribeira Sacra.

Key words: Manuel María, landscape, *Terra Chá*, home, Ribeira Sacra.

A paisaxe na tradición da literatura galega, concretamente na poesía, tivo ese destaque espacial nos trobadores galegos dos séculos XII e XIII, onde non cesaron as referencias a diversos tipos de flora que personalizan as diversas paisaxes da Galiza e que se manifestan en diversas cantigas do noso cancionero medieval: abeleiras, piñeiros, videiras, pomares, soutos, devesas; en espazos de montaña e de ribeira, cos seus núcleos rurais, con muíños, sequeiros, adegas etc., que fornecen ese extenso glosario que nos leva á diversidade das paisaxes da Galiza de antano.

E se damos un salto no tempo e nos posicionamos nas paisaxes do século XIX, concretamente na poética de Rosalía, sobre todo *En las orillas del Sar*, estaremos observando en Rosalía a paisaxe como un todo que ela naturaliza reiteradamente, xa non cos ecos do romanticismo e si co naturalismo que se impón en toda Europa. A defensa que fai Rosalía do medio natural veu naturalizar o protagonismo dunha corrente concienciadora sobre a protección do noso medio natural. Así de explícito é este poema de *En las orillas del Sar* (1985: 95):

*iProfanación sin nombre! Dondequiera
que el alma humana, inteligente, rinde
culto a lo grande, a lo pasado culto,
esas selvas agrestes, esos bosques
seculares y hermosos, cuyo espeso
ramaje abrigo y cariñosa sombra
dieron a nuestros padres, fueron siempre
de predilecto amor, lugares santos
que todos respetaron.*

A captación do medio natural por parte daquelas persoas que vivían a auspicios del ou mantiñan un diálogo coa paisaxe, tiveron na Galiza na época de Rosalía outros defensores do naturalismo, como era o caso de Emilia Pardo Bazán que, con precisión, capta e transmite eses cambios aos que está sometida a paisaxe, cando sinala na novela *La madre naturaleza* (1943: 264):

Aunque la luna, en cuarto creciente, dibujaba ya sobre el cielo verdoso una fina segur, todavía la claridad del crepúsculo permitía registrar bien el paisaje; pero al ir entrando bajo la tenebrosa bóveda formada por el ramaje de los castaños, se encontró la pareja envuelta en la oscuridad y en no sé qué pavoroso sagrado, y fresco y solemne, como el ambiente de una iglesia. El suelo estaba

seco y mullido, como suele estar en verano el de los bosques, y el pie lo hollaba con placer.

Velaquí o rotundo apelo a cultivar a natureza, a paisaxe que os antepasados protexeron. E nesta toma de conciencia emerxeron poetas, como Noriega Varela, que evoca as paisaxes, exentas de bucolismo, e nos convoca a defender o que se perde delas. Continuando brevemente nesta xeira cronolóxica, en 1943 publícase unha interesante novela de Wenceslao Fernández Flórez, titulada *El bosque animado*, tomando como referencia o espazo da Fraga de Cecebre. Aínda que eu estea en discordancia coa ideoloxía deste autor, non deixo de recoñecer a interesante achega sobre a diversidade e a ecoloxía sobre os espazos naturais na Galiza.

Nesta curta introdución a este relatorio, intentando achegar minimamente definicións sobre a paisaxe galega interpretada e suxerida polos autores citados, chegamos ao cume da sucesión de valores e de varios horizontes espaciais que se expresan nesa temporalidade e que aparecen coa transformación das paisaxes, introducindo elementos que determinan cambios e interpretacións moi diversas. Nesta dirección, en 1950, Manuel María publica o seu primeiro libro: *Muiñeiro de brétemas*. No seu primeiro poema, posiciónanos na pertenza e na incorporación ao medio; no coñecemento do medio. E dunha maneira simbólica matiza (2001a: 15):

Os labregos comprendemos ás muxegas
e ás pedras albeiras sen picar
porque é unha pedra albeira
a que moe no meu muiño de verbas.

E nesta posición de ser e comprender, temos a impresión de que o poeta manifesta a súa contemplación da paisaxe e de todo aquilo que se axusta á súa medida e forma, como é o muiño. Por tanto, nestes versos, a natureza e o ser humano acadan unha dimensión transcendental de integración. Na consideración de María Zambrano sobre os espazos naturais e a súa achega á poesía, confirmaba: “Poeta es el hombre devorado por el bosque” (Sainz 2003: 168). No caso de Manuel, non era un poeta devorado pero si integrado e, tamén, interlocutor desa sensibilidade que transmiten as paisaxes e que tantas veces non somos conscientes dese potencial que elas transmiten.

Manuel María, en 1954, publica o seu segundo poemario: *Advento*, no que confirma esa integración na materia das paisaxes, como nos describe no poema “O corazón da auga” (2001a: 60):

A auga:
non di a ninguén os seus segredos
malogrados. Os seus segredos tan íntimos,
tan lonxanos, tan cheos de bolboretas,
de gaitas longas feitas neve na sombra...!
Ouh alma miña, bébeda: non vaias lonxe;
esquece as follas mouras que son a sombra
de algo mais indeciso aínda que os beizos
e que o aire.

[...]

Son auga.

Son plenitude, presenza innumerábel, sinfonía
de vibracións presentes na choiva triste
e nas palabras...

Velaquí o poeta como nos confirma, conscientemente, a súa integración no medio, sinalando: “Son auga”. Este poderoso vencello manifesta, por unha banda, certas aproximacións a un contido panteísta –non quero dicir que o sexa–, pero tamén manifesta ese don metafísico que tantas veces aparece na poesía de Manuel.

O poemario *Terra Chá*, publicado en 1954, composto con anterioridade, abre un ciclo de contundencias rurais dun enorme espazo como é o da bisbarra da Terra Chá, que vén ser a superación de todo o que se tiña dito con anterioridade sobre a paisaxe. Encétase, pois, un novo ciclo da poesía na paisaxe, ou a paisaxe na poesía das incontinencias, na que Manuel María configura un enorme tecido da súa terra de nacemento e de experiencia, dado que el estaba naturalizado nela, de tal maneira que a chegou a escudriñar e a relatar todos eses materiais que conforman o cadro orográfico e paisaxístico. Se o 1954 nos trae o *Terra Chá*, en 1955 publícase *Os Eidos* de Uxío Novoneyra, outro libro que reivindica as paraxes e paisaxes do Courel. Dous tratados poéticos que lexitiman espazos íntimos, cada un deles de diferente dimensión. Ademais, en 1955 a editorial Galaxia publica un libro colectivo, titulado *Paisaxe e cultura*, do que forman parte especialistas e estudiosos das diversas paisaxes galegas, como Otero Pedrayo, Cuevillas, Cunqueiro e Fernández del Riego, entre outros. Estes ensaios cos dous libros poéticos de Manuel María e Novoneyra marcan unha nova fase na procura e definición das paisaxes nativas e asumidas, como é o caso de Manuel co seu *Outeiro de Rei*, mesmo nese espazo natural que o emancipou, o poeta transmitiunos os diversos valores sobre as nosas paisaxes que precisan de ser defendidos e que acreditan un sentimento naturalista moi profundo, que nos mostra nese diálogo co seu microcosmos de *Outeiro*. No poemario *Ritual para unha tribu capital de concello* están as credenciais máis íntimas que o poeta mantén con ese espazo e as súas paisaxes. Sírvanos como exemplo

dúas citas do mencionado libro. Na primeira delas, escollida por min, manifesta (2001b: 287):

A vella, fermosa carballeira,
pon en nós un inqueda
tremor respectuoso:
cada carballo é un ser vivo
que canta sofre e ama.
A súa sombra é un enigma
no que non debemos penetrar
doadamente. E a súa voz,
rouca e cambiante, ten
un tremor escuro de salmodia.

E sen saír do contorno da carballeira de Santa Isabel, fai unha evocación desa arquitectura do muíño que irrompe esteticamente na paisaxe, promovéndoa desde un ámbito humanizado, pola arquitectura do referido muíño, pola capela de Santa Isabel e polos caneiros. O segundo poema evoca (2001b: 288):

O muíño que está ao pé do Miño,
enorme como un monte, seguro
e lento como o tempo, garda
un segredo nunca revelado:
non son os seus rodicios.
os que fan cantar a auga escura
a prisioneira do caneiro.
A canción da auga é quen
move aos rodicios e dálles
un prodixioso rimo máxico:
medida e número do mundo,
harmonía e cómputo dos astros.

Vexamos como o poeta delimita ese microespazo en particularidades que el observa, erguéndoas na súa conciencia emancipada, desde onde se pode notar o prodixio das paisaxes. Os remuíños e a forza da auga movendo os rodicios lémbrennos aqueles estudos de Leonardo da Vinci sobre os movementos da auga. Nestes poemas mostra, tamén, ese valor panteísta que neste libro se manifesta. Con razón sinala o prologuista deste poemario, Xosé Estévez:

Este panteísmo cósmico está suxeito a unha cadencia medida, que enceta na auga, rexe o mundo como terra e remata na harmonía astral (poema 21). Mais esta visión universal materialízase nunha terra, a tribo outeirá, que ten uns lindeiros concretos (poema 5) e catro elementos fundamentais, reticularmente xunguidos entre si e coa xente (2001b: 266).

Por tanto, o poeta posiciónase no centro destas vivencias, non como cronista, e si como contemplador e transmisor das sensacións que lle produce ese medio. A paisaxe que nos entrega Manuel, nestes versos, determina a codificación da memoria das cousas que se producen nese microespazo, rescatándoas e conservándoas para a poesía, que as erixe con plenitude no verbo poético. Se nos situamos nestas paisaxes, as visualizamos e mais as lemos nos poemas que Manuel estruturou, ficaremos fascinados polas captacións que el fixo e, ademais, identificaremos na paisaxe os dons e as emocións que dela nos transmite o noso poeta. No libro que estamos mencionando hai un apelo a esa estrutura unitaria da plantación orixinal desta carballeira de Santa Isabel que son os carballos. Manuel María non admitía outras plantacións híbridas que truncasen esa unidade forestal. Sírvanos de exemplo o seguinte: cando a Asociación de Escritores en Lingua Galega erixiu unha pedra de homenaxe a Manuel e se plantou unha árbore, o poeta escolleu un pequeno carballo que el plantou o 31 de maio de 1997. Isto ten un profundo significado sobre a unidade forestal e espacial que mantíña o noso poeta.

Quería abundar no libro das paisaxes excelsas que é o *Terra Chá*, un libro complexo para explicar todo o que nel se multiplica da chaira labrega, na que se contextualiza esa forza telúrica que determinou variadas paisaxes e, tamén, a ancestralidade que toma protagonismo na autenticidade desa cultura estruturada en tantos temarios que aparecen no referido libro: todo un inventario no que se manifesta a chaira e do que percibiu o poeta, das súas grandezas e das súas ruínas. No *Terra Chá* exhibese a paisaxe que lle dá incontinenxia á linguaxe poética, sumo legado de referencia. Non sei ben se a poesía e a paisaxe, en xeral, teñen o mesmo punto de partida e de chegada, mais neste poemario pode que teñan o mesmo percorrido, se captamos esa forza emocional e vital, con que sensibilidade está estruturado o *Terra Chá*. Manuel tripou a Terra Chá; a súa beleza e a súa paisaxe fertilizaron nel esa elocuencia e dignidade de proclamar e protexer ese grande espazo. Dicía Henry David Thoreau: “Que é a beleza dunha paisaxe se non fertiliza en min?” Esta interrogación fixérona Lao Ze, Goethe e Antonio Machado, confirmando que a paisaxe se manifesta cando se vive reiteradamente e se dialoga con ela. As paisaxes da Terra Chá e de toda Galiza foron soporte e materia que Manuel estruturou e administrou en varios contextos do seu libro.

Manuel María, indiscutibelmente, é un poeta da paisaxe. Mais as diversas paisaxes das que el nos fala dependen de espazos xeolóxicos determinados e estruturas telúricas que se acomodan no panorama poético do *Terra Chá*, como poden ser as Penas de Rodas, as Lagoas de Cospeito, as rutas fluviais que cruzan a chaira e un longo etcétera. Os rexistros que atopamos sobre a flora e a fauna, a utilidade e a transformación de materias como a construción de casas, pontes, cruceiros, os costumes labregos, as romaxes, os convivios teñen diversos parámetros onde a paisaxe e variados relevos terrestres teñen unha relevancia impresionante, na que se concentran atributos e particularidades que revelan e exaltan o don identitario, primicia da nación galega. Ao respecto escribiu Ramón Otero Pedrayo, no libro *Paisaxe e cultura*, o seguinte: “Lembremos a Terra Cha luguesa. Organízanse mainas e dubidosas as augas. As formas do terreo, as composicións dos arboredos, a forza da historia, devalan con ritmo maino. Nin as augas afondan creando vales, nin se agotan os pobos que dispoñen de estas ermanzas” (1955: 39).

No *Terra Chá*, encontramos esas individualidades espaciais tan acentuadas na idiosincrasia da nosa psicoloxía. Espazos sonoros producidos polo vento e pola choiva e outros fenómenos naturais que repercuten poderosamente nese ton elexiaco do *Terra Chá* e noutros poemarios de Manuel, os cambios de luz estacionais, a fecundidade dos froitos, como mostra en *Poemas ó outono* (o mes en que el naceu), que resalta (2001a: 599):

Eu nacín en Outono cando o mundo
é un froito dourado i en sazón,
un soño melancónico profundo.

E prosegue a evocación (2001a: 560):

Veleiquéi Outono, grande e puro,
vestindo ó mundo de dourado,
con saibo a mosto fermentado,
a mazá, a sal, a grau maduro.

Velaquí como percibimos e contemplamos os signos do paso do tempo estacional; estes poemas representan a totalidade dunha estación de recolleita e de xerminación, con ventos que preludian invernia. Neste fluír de vento e choiva, o poeta entréganos esas imaxes puras e sonoras. O noso poeta nacional tamén nos reviste as paisaxes desa sonoridade artificial que producen os carros e outros artificios como o toque de campás, o estrondo de foguetes, o son de gaitas e bandas de música etc. Unha reivindicación utilitaria que se perfila nun medio construído

e animado por unha cultura labrega que evoca un poeta, como Manuel, non porque se sinta desamparado senón que sente o desamparo dunha terra depredada por quen desgoverna o país e, mesmo, sente a perda do máis preciso e accesíbel da nosa cultura labrega, feita á medida da terra e da paisaxe. No que respecta ao espazo sonoro, nesa largacía chaira, está o poema tan coñecido e cantado: “O carro” (o noso segundo himno nacional), no que di (2001a: 131):

Non hai canto tan fermoso:
fino como un asubío.
Anque é ás vegadas, saudoso,
faise, no ar, rechouchío.

Os que nacemos no rural e temos unha cultura labrega experimentamos ese canto longo dos eixos dos carros que ficou no noso imaxinario. E cando pensamos na paisaxe vivida, o asubío e o rechouchío dos carros aparecen como exaltación do que agora nos falta desas paisaxes, dadoras da nosa personalidade e da nosa pertenza, de sentirmos naturalizados en todos os contextos do noso microcosmos nativo. Con razón sinala Raffaele Milani, no seu libro *El arte del paisaje*, o seguinte: “La naturaleza modela las formas en la mente, forja eventos mutables en función de la movilidad del sujeto, de las materias (de la tierra al agua, de las rocas a las superficies herbosas), de las condiciones climáticas y estacionales. De esta manera obtenemos un sucederse de poéticas, desde aquellas más explícitas del genio del arte y las implícitas del genio de la tierra” (2015: 66).

Aínda cabe abundar nesa paisaxe chaira de utilidade económica nas súas diversas estratificacións existenciais e de supervivencia que se deu nunha agricultura de autoconsumo. A paisaxe das searas cos seus medeiros altivos, dos nabais etc. Manuel María tamén nos presenta eses reducidos espazos súbitos de subsistencia, en que aos máis pobres se lles consentía a rebusca de patacas, de castañas e de espigas, despois da recolección xeral. Algo tan forte e duro para os que vivimos na pobreza. Servidor foi un neno rebuscador destes produtos en leiras, soutos e searas dos máis ricos e potentados. Por tanto, este oficio naturaliza a un no valor existencial da loita de clases e na defensa do colectivo popular a ser libre e dono dos seus recursos. Neste sentido, podíamos seguir recoñecéndonos todos os galegos de labregancia no *Terra Chá* e noutros libros de Manuel que inciden neste temario. Estes recursos dialécticos están dentro dese tecido universal do transcendente, de sentirmos envoltos e naturalizados nas paisaxes vivas que respiramos, como sinala Xosé Caramés Campos no seu libro *Reflexións para a interpretación da paisaxe* (2016: 52):

A paisaxe pequena e íntima de cada un é unha vivencia e un recordo. Os habitantes como as plantas son figuras da paisaxe, teñen a súa raíz na infancia e sempre a terán mentres vivan. Os mortos de cada familia e de cada aldea forman tamén parte da nosa paisaxe no recordo. Os que se quedan non esquecen dos que se van dunha forma consciente ou inconsciente.

Manuel María manifesta este mesmo tema no poema “Pranto pola Terra Cha” (2001a: 154):

Camiñei por toda a Chaira moi contento
cantándolle ás estrelas e ás rapazas.
Cantando á terra, ás árbores, ó vento.
Cantando os homes, ó gando e as carpazas.
Agora xa non canto. ¡Choro! ¡Os tractores
desfixéronlle a face á miña Terra Cha!
¡Os ruxidos inhumás e roucos dos motores
matáronlle, pouco a pouco, a súa soidá.

Así que Manuel canta con mágoa ao que se perde das nosas tradicións. O ronquido dos tractores desprazando o cantar dos eixos dos carros. Velaquí un poema premonitorio sobre a gran desfeita de Galiza.

Mais, do que levamos dito até aquí, da diversidade das paisaxes chairegas e a súa dimensión identitaria, deixamos algo importante por sinalar, como é a agrupación do hábitat sedentario e labrego de “un pobo aquí, outro acolá”, que sen esta agrupación rural non estaríamos falando da dinámica das paisaxes. No poema “Povo”, deixounos estes matices (2001a: 94):

Vinte, trinta casas. Aí están
cunha feitura xusta e aldeán.
A terra é moura. Dorme con desgana
sen a curva feminina da montana.
Uns prados, a mazaira e a cerdeira.
Os palleiros ocupan media eira.
Os cas, entre as casas, a folgar,
ladrando por ladrar.

Que fermosas imaxes para levar a un lenzo cromático e expresar toda esa forza que emite este poema sobre o núcleo habitado; sobre o portento da paisaxe nese contexto cósmico que nos engloba. Ollar esas construcións garridas, feitas

á medida dos seres que as habitan e das súas necesidades, emitindo esa emoción tan personificada nas vivencias e na interrelación entre persoas e as cousas que manifestan a grandeza identitaria do noso núcleo rural, a aldea.

A aldea é o núcleo, por idiosincrasia, que nos naturaliza en sociedade, e a casa como unidade física e emocional, onde se desenvolve a nosa aprendizaxe e convivencia; os nosos sentimentos de pertenza e herdo asentados no potencial dos nosos devanceiros. A casa é a nosa primeira matria onde se erixen os valores de ser galegos; a nosa primeira nación onde nos recoñecemos reciprocamente na cultura e na lingua: o noso enorme potencial de residencia. Esa:

Miña casiña, meu lar,
icantas onciñas
de ouro me vals!

(Castro 1998: 297)

No refrán da cantiga popular que recolleu Rosalía, é un dos símbolos e atributos con que os galegos do rural amamos a casa e a paisaxe do seu contorno, tan íntima como intransferíbel. Nesta dirección, Manuel María completou en varios dos seus poemas unha sensíbel relación sobre esa nosa primeira nación que é a casa. No poemario *A luz resuscitada*, sinala no poema “A casa” (2001b: 172):

Este meu corpo: habitado lar
coas portas bem abertas
para que entrem por mim
as músicas de perto,
os rumores de lonxe,
os ventos peregrinos, o mundo,
externo, complexo e variado.

Sírvanos este poema como preámbulo iniciático para entrar no “habitado lar” existencial que Manuel exalta da casa e das súas paisaxes naturalizadas.

O poemario *Sonetos á Casa de Hortas* é para un servidor un compendio de referencia, un sensíbel tratado sobre o apego existencial que destaca os atributos dinámicos da casa, a nosa primeira naturalidade onde emerxe a nosa identidade como galegos. Manuel entrou nas entretelas do que significa a casa como elemento físico e material e, tamén, como sentimento de pertenza matricial, como destaca nestes versos (2001b: 620):

A casa: matria, patria, fundamento
do desacougante drama do existir,
alegre ás veces e outras tristurento.

Nesta resistencia existencial está a evocación desa paisaxe que rodeaba a casa de Hortas en Outeiro, que podíamos sinalar como paisaxe íntima e emocional no seguinte relato (2001b: 622):

A horta foi xardín ledo, moi fermoso,
e limitaba coas nubes e coa aira.
Nun recanto medraba unha abelaira
e noutro, un cedro xigante e poderoso.
Nós lembramos aquel edén umbroso:
a claudieira, a cerdeira e a mazaira
nas que a brisa –música lizgaira–
arrincaba un son ledo e señoardoso.
Naquel edén, á sombra do loureiro,
rebotaban os nosos ensoñares
con mainos cintilares de luceiro.
Alí non sentía coitas nin pesares:
eu era o universo, o mundo enteiro
ateigado de luz e de cantares...!

Neste soneto, Manuel decátase dos cambios cíclicos vindos de fóra, que para a Galiza foron devastadores na destrución do rural dunha forma apocalíptica. En todo o libro, hai un apelo a restaurar os inicios, a defender a orixinalidade da casa e as súas contornas, en definitiva, restaurar a nosa patria. Este tipo de apocatástase (palabra grega que significa restaurar os fundamentos primitivos de algo que se depredou) ten para Manuel a lexitimación de autodefensa do propio, en todas as súas dimensións. Por tanto, a casa, como os galegos a entendemos, é un espazo real e metafísico, onde convivimos e nos encontramos, perpetuando o legado dos nosos ancestros.

En 1988, a editorial Eusko Ikaskuntza publica unha separata de Manuel María titulada “Gabriel Aresti: arbre e pedra”, na que resalta (1988: 273):

Un dos poucos poemas verdadeiros, deses logros solprendentes, que acompañan a ún pra toda a vida e que mesmo transcenden do seu valor poético pra facerse norma de conducta:

Defenderei
a casa do meu pai.
Contra os lobos,
contra a sequía,
contra a usura,
contra a xusticia
defenderei
a casa
do meu pai.

Outra das particularidades da obra de Aresti é a árbore e a pedra, que Manuel destaca como símbolo das liberdades de Euskadi. A esta contundencia de Aresti, Manuel (1988: 275) suma estes versos de Celso Emilio Ferreiro:

Arbre antiga, Galiza,
fendérona as machadas.
Unha ponla no mundo,
outra ponla na casa.

Nesta xeira de citas non podía faltar a do seu amigo Salvador Espriu, sobre as cinco árbores do seu xardín (Espriu 1968: 226):

vaig triar les paraules
més senzilles, per dir-me
com passaven levíssims
ors de sol damunt l'heura
del jardí dels cinc arbres.

Versos que simbolizan o refuxio orixinal no xardín nativo, dourado polo sol, e escurecido pola invernía. Por tanto, esa apocatástase ordenaba os versos, de reconstrución nacional en Aresti, Celso Emilio e Espriu e, por suposto, en Manuel María. Neste contexto non podemos deixar de citar a un gran poeta, tan admirado por Manuel María, como foi Francis Jammes, que no poema “Os pobos”, unha composición de 116 versos, nos ofrece varias categorías da casa, paisaxes físicas e humanizadas, como sustento de cultura e portento social.

Dado que o inventario das paisaxes identitarias na poesía de Manuel é tan amplo, vémonos obrigados a facer un resumo do que el verificou da Terra Chá, o seu espazo amado, vital e cósmico. Cando Manuel María tomou posesión do escano como académico da Real Academia Galega, o 15 de febreiro de 2003, o

seu discurso titulouno *A Terra Chá: Poesía e Paisaxe*. Recomendo ler ese discurso para entender o sentimento de defensa, e a interrelación entre poesía e paisaxe que el entendeu e que os poetas chairegos tamén percibiron. Nese acto solemne, Manuel María mencionou interesantes esbozos poéticos sobre a Terra Chá, vindos de Xosé Crecente Vega, autor do poemario *Codeseira* (1933). Neste sentido, non estou insinuando para nada que Manuel fora un epígono de Crecente. Nesa disertación académica florece a súa simpatía polo libro de Crecente, valorando a descuberta da Terra Chá que realizou Crecente Vega, ao igual que Aquilino, Díaz Castro e todo ese volume de excelentes poetas actuais que, sen todos eles, a poesía galega sería máis pobre do que xa non é desde a Terra Chá. Non quixera deixar de incidir no valor ético e estético que Manuel lle deu á paisaxe, dentro do marco identitario e cultural. Hai un libriño –eu diría un caderno– que Manuel titulou *Novena a Santa Isabel*, moi pouco lido e que representa a súa ideoloxía defensiva contra varios temas nocivos e atentatorios contra a sociedade galega. No seu matiz panteísta, sinala (1995: 25):

Nada de canto existe é tan gratificante como acompañar a pouca vida que nos deron á música da natureza, ás formas cambiantes e maravillosas da paisaxe e a harmonía das celestes esferas. [...] Desexamos e pedimos que non veñan homes sabidos, seica competentes técnicos, ordenar a nosa paisaxe, erguendo enormes rañaceos, contaminando ríos, torando árbores, cultivando bonsais –enanos como a súa mente e a súa sensibilidade–, estercoando con química as hortas e campos de cultivo.

Non debemos minimizar a Manuel María, contextualizándoo só nos parámetros xeográficos da súa Terra Chá nativa. Se asumimos que el é o noso poeta nacional é por que alén dos seus eidos chairegos accedeu e comprendeu outras bisbarras da xeografía galega. Manuel María tamén é o principal e ático poeta desa inmensa terra de val e ribeira que coñecemos como Ribeira Sacra; cuxo epicentro é Monforte de Lemos, cidade na que viviron Saleta e Manuel corenta anos. Por tanto hai razóns polas que nós, os da Ribeira Sacra, o reivindicamos como o noso poeta, pola transcendencia que lle deu a esta terra e polo que achegou en tantas descubertas, símbolos e interpretacións, cando tripou terrón miúdo, observou paisaxes e monumentos e dela escribiu numerosos poemas e artigos de prensa. Non hai máis que deterse nos numerosos artigos en “Andando a Terra”, en *El Correo Gallego* e outras publicacións, para comprender a Ribeira Sacra do Sil, en varias das súas dimensións nos *Sonetos ao Val de Quiroga* (1988), nos que escudriña as paisaxes, as tradicións e varios contidos autóctonos que destacan a idiosincrasia da bisbarra quiroguesa. Tamén mostra ese sentimento saudoso, polo íntimo

e familiar, con que trata eses espazos onde a súa avoa Consuelo camiña. Unha terra de seu, na nostalxia polos seus antepasados. As terras de Quiroga teñen na poesía de Manuel María un dos mellores portentos en describir os segredos desas paisaxes, que crean ese potencial de integrarnos neses relevos de val e montaña. A natureza de Quiroga, por onde o Sil serpea, con tantos respiros espaciais que nos convocan a dixerir esa Galiza montesía, onde o home é a medida xusta da terra que o moldeou. Nesta dirección están compostos os intimistas *Sonetos ao Val de Quiroga*.

O *Cancioneiro de Monforte de Lemos* (1990) é un poemario esencialmente urbano, con destaque da cidade de Monforte e do seu tecido monumental e histórico, que Manuel coñecía con puntualidade. Este poemario non está exento de múltiples individualidades rurais que magnifican o esforzo creativo dos labregos e as súas tarefas socioeconómicas e o seu status de marxinação, ao sinalar (2001b: 388):

O labrego do Val, o bon labrego,
 compañeiro do toxo e do torrón:
 ivai arando a súa vida rego a rego
 cunha fonda e total resignación!

A Manuel e a Saleta tocoulles vivir esa transición do repregamento do ruralismo labrego que circundaba Monforte. O urbanismo avanzaba sobre a periferia rural da cidade, aconteceu no Campo de San Antonio. Neste lugar, en 1969, Manuel María pronuncia o pregón das festas, dunha maneira moi comprometida e solidaria, que rompe os lindes da palabra vedada e prohibida, sinalando:

O Campo de San Antonio limita co río Cabe e coa campía, cos campos de labor regados polas suores dos nosos labregos; cos ingratos campos nos que os nosos labregos –os que quedan– enterran desde séculos, os seus esforzos e as súas esperanzas. Un aire campesíño cingue ó Campo de San Antonio, puro e traballador e a rúa dos Abeledos, unha das rúas mais fermosas e nobremente populares de Monforte de Lemos. Os seus balcóns de madeira son aínda unha boa mostra do engado da arte sinxela con que traballaban os nosos vellos carpinteiros. (García 2015: 27).

Todas estas correspondencias sobre os espazos rurais no seu retroceso fronte á urbanización, a arte labrega que impregnaba as soleiras e as balconadas dunha estrutura arquitectónica funcional, que estaba en sintonía co perfil duns espazos

naturais e dunha paisaxe estruturada para fins agrícolas, hoxe este Campo de San Antonio está completamente modificado.

O citado poemario dedicado a Monforte contén todo un rexistro de paisaxes mixtas, ou conxugadas entre o predominio da rural fronte á urbana. Aínda que as paisaxes urbanas como a de Monforte están protexidas na súa poesía, pola monumentalidade dese tecido de edificios e templos pétreos que desvelan a identidade vilega e de cidades como A Coruña e Compostela. Sobre esta última a proclama no libro *Poemas a Compostela* (1993), onde a invocación de Manuel xira ao redor da pedra e da choiva, dous elementos fundamentais para comprender o espazo que configura unha paisaxe como a de Compostela que fertilizou na poesía de Manuel, partindo dunha serie de conceptos e coñecementos que anulan os tópicos que se teñen dito sobre Compostela.

Aínda sen saír do Val de Lemos, as paisaxes de Pantón teñen un significado profundo e interesante sobre ese mosaico natural cercado polo Miño, Sil e Cabe. No libro *Cantigas e cantos de Pantón* (1994), Manuel involucrouse nas pescudas máis íntimas desta parcela da Ribeira Sacra. Así enceta os poemas deste libro (2001b: 541):

Pantón é un país de vales coma maos abertas,
de colos maternais e amorosos de montañas
docemente femininas que se erguen
para ollar ó ceo e ó inmenso Val de Lemos
deitado ao seus pés, fermoso e longo.
¡Pantón!
ubérrima terra xenerosa,
fértil torrón no que florece a vida
dun xeito natural e ben cumprido.

Versos narrativos, crónica que nos introduce nas paisaxes de Pantón, con esa paixón que respiramos na verba enteira e integradora de Manuel María, pola que seremos capaces de entrar na metafísica ribeirá, como el concibiú a Ribeira Sacra desde Pantón, ao sinalar (2001b: 542):

Cando a paisaxe enfebrecida chega ao éxtase
abranguendo a terra, a auga, a luz,
o aire, o lume, o sol xenerador
que arde dentro do humano corazón:
nace o misterio inefable do sagrado.
Esta é –maravilládevos– a Ribeira Sacra.

Isto soamente o di unha persoa como Manuel María, cunha profunda predisposición a asimilar a paisaxe en todas as súas particularidades da flora, da fauna, das cores cambiantes da vexetación, e a captar os microclimas das terras altas e baixas por onde o Miño ondula. Estes temas envolveron o espírito naturalista e, quizais, panteísta do poeta da Terra Chá e, tamén, da Ribeira Sacra, dunha maneira prodixiosa, grazas á súa dispoñibilidade de diálogo coa natureza.

Dicía Robert Louis Stevenson, naturalista e excursionista escocés do século XIX, no seu libro *A arte de camiñar*, o seguinte (Hazlitt/Stevenson 2008: 39): “Además, [cando se camiña] se debe estar aberto a todas las impresiones y permitir que nuestros pensamientos adopten el color de lo que vemos; se debe ser como una flauta para cualquier viento”. Un servidor tivo a ocasión de visitar estas ribeiras de Pantón e outras do Miño con Manuel e notar que as súas retinas dialogaban coa paisaxe e con esa arquitectura popular e coa elocuencia iconográfica da arte románica que se expande por toda a Ribeira Sacra e, en concreto, en Pantón. Os dous dialogamos moito con esoutra paisaxe pétreo que se exhibe en tímpanos, capiteis e cornixas do románico ribeirao. Manuel tiña sumo interese por descifrar as diversas especies vexetais que se representan nestes monumentos. É isto resúmese na cantiga dedicada ao románico de Pantón (2001b: 546):

Eirexas de Atán, Pombeiro, Eiré, San Fiz:
itodo o futuro ten en vós luz e raíz!
–*E ollades sempre o infinito.*

Dicía o naturalista alemán Carl Gustav Carus, século XVIII (1992: 128):

Un rincón apacible del bosque en plena pujanza de su variada vegetación, el más simple altozano con sus plantas tan delicadas, abovedado por un cielo vaporoso frente a azules lejanías, podían proporcionar la más hermosa imagen geobiográfica que realiza en tamaño pequeño o grande no dejaría nada que desear, con tal que estuviera captada con toda el alma.

Nesta predisposición ao diálogo e compenetración coa natureza que menciona Carus, encontramos a Manuel dixerindo as nosas paisaxes no silencio máis absoluto de contemplalas e escudriñando os espazos ribeirao de Pantón, con tantas ofertas para deleitar un alma panteísta, ao estilo de Goethe, cando este manifestou á súa os grandes ríos e paisaxes que evoca no poema “Rin y Main” (1957: 1209):

De las renanas colinas
 en los campos venturosos,
 en los prados que del río
 refleja el espejo undoso,
 a lo largo de las viñas
 que al recuestro pedregoso
 prestan ornato en las alas
 del pensamiento fogoso,
 seguid al amigo fiel
 en su merodeo gustoso.

As diversas paisaxes galegas dixeridas e suxeridas na poesía de Manuel María están visualizadas por un pensador que as transbordou a eses versos que nos descubren a apoteose identitaria de cada un dos espazos que singularizan o pulo da nación galega. E isto non pode ser ignorado sobre a matricial paisaxe que Manuel escudriñou, en clave de transcendencia e liberdade nacional. Pero ademais, o noso poeta procurou os silencios que son os que máis reclaman o rigor de observar unha terra de plenitude. Nesta dirección, matiza Claire Thompson no seu libro *De regreso a la naturaleza*: “Yo muchas veces busco lugares tranquilos para sentarme y abrir mi conciencia a la vida que hay a mi alrededor. Empiezo disfrutando de placeres sencillos, como observar las ramas de los árboles dejándose mecer por la brisa sin atisbo de resistencia. A veces, el rumor de las hojas me recuerda el sonido de una catarata en la distancia” (2016: 69).

Falamos de dous grandes bloques paisaxísticos, tratados minuciosamente por Manuel María: a Terra Chá e a Ribeira Sacra. Mais hai outras individualidades paisaxísticas ás que lles dedicou un poemario, como son as terras do Carballiño, reflectidas no *Cantigueiro de Orcellón* (1984). “Poemiñas ás xencianas de Cabeza de Manzaneda” (2003). E poemas individuais dedicados ás diversas paisaxes e xeografías galegas. Mais a visualización contempladora do noso poeta transcende alén da Galiza, descubríndonos outros espazos que compara cos de Galiza, como manifesta no libriño *Laio e cramor pola Bretaña* (1973), e nestes versos (2001a: 53):

Os meus ollos ollaron campos verdes,
 toxos rexñados,
 xestas do color da mágoa,
 castiñeiros en diálogo co vento,
 piñeiros erguidos como lanzas inútiles
 en loita continuada contra a choiva.

O contemplador da Bretaña faino co espírito de estar deseñando versos que a Galiza lle ofrenda. Esta exteriorización das paisaxes foráneas maniféstaa no libro *O camiño é unha nostalxia*, que é froito de percorrer outros territorios, nos que manifesta diversas expresións que el capta e dixire. Por eses camiños de nostalxia e noutros poemarios está Euskadi e Cataluña, dúas nacionalidades sen estado, como Galiza, que el amou e tripou. Deses encontros con Euskal Herria pódenos dicir moito o amigo Pepiño Estévez. Manuel tamén tivo un intenso diálogo con eses espazos paisaxísticos nutridos do románico pirenaico, en varias viaxes por terra de Cataluña. Con Saleta e Manuel tiveron a ocasión de ver como el percibía a dimensión das particularidades que ofrecía a paisaxe catalá, como podemos ver en moitos dos artigos que el escribiu sobre Cataluña. Todos eses traballos marcan a presenza dun observador que, con carácter de urxencia, manifesta ese universalismo de comprender eses espazos naturais e culturais partindo da súa propia terra: Galiza.

Manuel María, ademais de ser un incansábel camiñante, era un intelectual que se informaba extraordinariamente ben dos espazos naturais e da historia do país que visitaba. En tantas ocasións que leo a súa poesía e me interiorizo nas súas paisaxes, lémbreme a aquel eterno camiñante que foi Henry David Thoreau, autor do libro transcendentalista *Walden*, tan axeitado para naturalistas e camiñantes. A poesía, a narrativa, o teatro, a literatura infantil e o xornalismo de Manuel expresan as benquerenzas que el tivo coas paisaxes amadas. Na poesía de Manuel María as paisaxes que nela encontramos teñen esa persistencia vital e cósmica, con non poucos apelos na cultura galega de esculcala minuciosamente, como aconteceu en tempos da Xeración Nós, como precisa Vicente Risco nun artigo publicado na revista *Céltiga* (1928) de Buenos Aires, titulado “As viaxes de a pé”, onde sinala:

Por esto todo, coido en que o feito de que algúns galeguistas, co gallo de visitaren os santuarios consagrados pola devoción popular e pola tradición, percorren a terra galega a pé e andando, é merecente de ter un posto antre os feitos denotativos da nosa renacencia. Non imos falar agora das moitas pequenas viaxes que se fan en procura dunha eirexa inédita ou mal estudada, de un xacemento arqueolóxico dunha festa típica, de un detalle etnográfico ou filolóxico, ou xeográfico, dunha industria de porvir, das moitas cousas dinas de estudo que hai na nosa terra. [...] Non hei falar tampouco do proveito que destas excursións tiran a xeografía, a etnografía, a socioloxía de Galicia. Non compre: abonda que algunhas almas abertas se acheguen á terra con devoción e amor, e se dean a percorrela cos pes e cos ollos, sintindo medrar nos corazóns o amor que lle teñen, e facendo de cada santuario da fe un altar de amor á Patria

Galega, un altar onde ofrendarlle a adicación cumprida das súas vidas, de todo o seu traballo de tódalas suas capacidades e enerxías. (Fernández 1981: 32-33).

Vicente Risco fala das vantaxes dese “andar e ver” que marcaron os galeguistas na descuberta da “Patria Galega”, en todo aquilo que concirne a coñecer as paisaxes e todo o que nelas se pecha. A conciencia sobre o noso país levou a aqueles galeguistas a entrar nas entretelas do que se oculta e do que nos negan. A paisaxe, en todos os seus perfís, é un conxunto de elementos dinámicos que nos levan a ter conciencia do que somos na identidade e no herdo da nosa nación. Antes os galeguistas e agora os nacionalistas non foron nin son alleos aos valores identitarios e á enorme precisión de como actúa a paisaxe e o medio ambiental, cando nós recoñecemos que formamos parte dun ente ecolóxico que nos naturalizou. Na poesía de Manuel María encontramos a ánima vital das paisaxes formativas de cultura, que nutren os espazos identitarios da nosa nación. Temos na súa poética un tratado defensivo das paisaxes identitarias que particulariza un interese patriótico de non tolerar máis desfeitas paisaxísticas, ambientais e espaciais.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Caramés Campos, Xosé (2016): *Reflexións para a interpretación da paisaxe*. Ponte Caldelas: Edicións do Cumio.
- Carus, Carl Gustav (1992): *Cartas y anotaciones sobre la pintura de paisaje*. Madrid: Visor.
- Castro, Rosalía de (1985): *En las Orillas del Sar*. Madrid: Cátedra.
- (1998): *Poesía completa en galego*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- Espriu, Salvador (1968): *Obras completes*. Barcelona. Edicions 62.
- Fernández del Riego, Francisco (ed.) (1981): *Vicente Risco. Escolma de textos*. A Coruña. Real Academia Galega.
- García, Xosé Lois (2015): *Manuel María reencontrado*. Noia: Toxosoutos.
- Goethe, Johann Wolfgang von (1957): *Obras completas*. Madrid: Aguilar.
- Hazlitt, William e Robert Louis Stevenson (2008): *El arte de caminar*. México: Universidad Nacional Autónoma.
- Manuel María (1988): “Gabriel Aresti: arbre e pedra”. *Revista Internacional de los Estudios Vascos RIEV* 33.2, 261-288.
- (1995): *Novena a Santa Isabel*. Guitiriz: Xermolos.
- (2001a): *Obra poética completa, tomo I*. A Coruña: Espiral Maior.
- (2001b): *Obra poética completa, tomo II*. A Coruña: Espiral Maior.
- Milani, Raffaele (2015): *El arte del paisaje*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Otero Pedrayo, Ramón [et al.] (1955): *Paisaxe e cultura: ensaios*. Vigo: Galaxia.

Pardo Bazán, Emilia (1943): *Obras escogidas*. Madrid: M. Aguilar.
Sainz, Enrique (2003): *Diálogos con la poesía*. La Habana: Ediciones Unión.
Thompson, Claire (2016): *De regreso a la naturaleza*. Madrid: Siruela.